

BARBARA FALIŃSKA

PRZĄDKA I SYNONIMY
W DIALEKTACH I JĘZYKACH SŁOWIAŃSKICH

W V tomie serii leksykalno-słotwórczej *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego* (dalej: OLA)¹, redagowanym w Kijowie, wśród około stu map przedstawiających słownictwo związane z techniką ludową, zamieszczona będzie mapa nazw prządki, którą, obok kilkunastu innych map z zakresu tkactwa, przygotowywałam do druku. W tym samym czasie, kiedy były prowadzone badania gwaroznawcze do OLA, opublikowana została moja monografia pt. *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim* (dalej: PST)². Zawiera ona mapy nazw występujących na obszarach zachodnio- i południowosłowiańskich, dotyczących m.in. kobiety, która zajmowała się przędzeniem lnu bądź wełny za pomocą wrzeciona lub kołowrotka. Mam więc możliwość porównania obu wersji map i porównanie to jest tematem niniejszego artykułu.

1. Nazwy prządki na obszarze polskim nie tworzą podziałów geograficznych na tyle wyrazistych, by warto było je przedstawiać metodą kartograficzną. Mapę zamieszczoną w PST opracowano przede wszystkim ze względu na interesujące powiązania tych nazw i ich układy geograficzne z obszarami

Prof. Barbara FALIŃSKA, Uniwersytet w Białymstoku; adres do korespondencji: ul. Grochowska 337 m. 19, 03-823 Warszawa.

¹ OLA = *Общеславянский лингвистический атлас. Вступительный выпуск. Общие принципы. Справочные материалы*, Moskwa 1978; *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1971*, Moskwa 1974. Por. też *Вопросник Общеславянского лингвистического атласа*, Moskwa 1965.

² B. F a l i ń s k a, *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim*, t. I: *Słownik polskich gwarowych nazw tkackich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974; t. II: *Zróżnicowanie geograficzne. Obróbka włókna*, cz. 1: *Tekst*, cz. 2: *Mapy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, cz. 1, s. 74-75; cz. 2, mapy 35 i 35a.

innosłowiańskimi, na których jednak przedstawione zostały mniej dokładnie niż na mapie OLA, obejmującej materiały jednorodne, w pełni porównywalne. Mapa w PST ma tylko tę przewagę nad mapą w OLA, że polski obszar jest reprezentowany przez czterokrotnie większą liczbę zbadanych wsi (338 według siatki punktów plus miejscowości zbadane dodatkowo, podczas gdy w siatce OLA uwzględniono tylko 79 punktów).

1.1. Nazwa *prządka* jest ogólnopolska i ogólnogwarowa, ale ani w gwarach, ani w języku literackim nie jest wyłączna. Etymologia nazwy jest jasna. Jej podstawą jest czasownik *prząść*, należący do dziedzictwa prasłowiańskiego, upowszechniony w znaczeniu ‘przerabiać włókno na nici, wysnuwając i skręcając nitkę z przędzy za pomocą kołowrotka, wrzeczona itp.; wyrabiać przędzę’ (SJPDor)³. *Prządka* według Doroszewskiego ma dwa znaczenia związane z tą czynnością: 1. ‘kobieta zajęta lub trudniąca się przędzeniem, umiejąca prząść’, 2. ‘robotnica zatrudniona w przędzalni’.

W znaczeniu pierwszym, odnoszącym się do gospodyń wiejskich, nazwa łączy Polskę ze Słowacją i Ukrainą. Czterokrotnie wystąpiła na Białorusi i raz w polskich gwarach na obszarze Czech. Jest to typowy kompleks terytorialny, wyodrębniający się na wielu mapach w skali ogólnosłowiańskiej. SWil⁴ podaje też starszą formę oboczną *przędka*. Jako refleks wpływów wschodniosłowiańskich pojawiły się na mapie w PST dwie formy: *priedka* (raz na ziemiach zachodnich i raz na Podlasiu) i *priadka* (trzykrotnie na ziemiach zachodnich).

1.2. Obraz *prządki* na mapie w granicach obszaru polskiego wyglądałby inaczej, gdyby uwzględnić inne znaczenia lub inne odcienie znaczeniowe tej nazwy związane z tkactwem. Na północno-wschodnim Mazowszu *prządka* to ‘kobieta, która najlepiej przędzie w danej społeczności’, jest zatem nazwą oceniającą, podobnie jak inne nazwy wykonawców czynności, co wielokrotnie stwierdzano podczas badań: *to še nie nazywa pšóntka, bo to kazda sob’e pšeńže, o xiba ze juz dobra pšóntka, to še tak nazv’e, ze mnie to byua pšóntka od mauěj žěfciny* (Wysocze, pow. Ostrów Maz.). Brak znaku w punkcie na mapie nie zawsze oznacza brak nazwy *prządka* w ogóle, według niektórych informatorów odnosiła się ona bowiem tylko do ‘robotnicy w tkalni’: *f fabryce nazyvajóm pšuntka, a na fši nijak’ej nazvi nie ma, tilko pšinže sob’e v do-*

³ *Słownik języka polskiego*, t. I-XI, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958-1969.

⁴ *Słownik języka polskiego*, wydany staraniem i kosztem M. Orgelbranda, Wilno 1861 (tzw. Słownik Wileński).

mu kob'eta (Węgrzynowice, pow. Rawa Maz.). W Małopolsce *prządką* nazywany jest również 'kołowrotek' (PST I, mapa 35): *pšedyam na pšutce, so pšutk'i na noge i na korbe, dvojiste, jedne co še rako kreći, a druge co nogo* (Jastkowice, pow. Tarnobrzeg). Na Śląsku określano tak 'zwój przędzy': *šiuu tex pasmóf f pšóntce?*

2. Polskie synonimy współrdzenne

Polskie źródła poświadczają kilkanaście formacji pochodnych, rzadkich lub sporadycznych, poza jednokrotnym zapisem nazwy *sprządka* na ziemiach zachodnich, wyłącznie sufiksalnych.

W dwóch punktach na mapie OLA wystąpiła nazwa *przędziarka*, a w jednym – *przędzarka*. W PST pierwszą zanotowano tylko raz (w Woli Korzeniowej, pow. Szydłowiec), drugą natomiast dziewięć razy w różnych regionach (w Wielkopolsce, w Małopolsce, na ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej i na ziemiach zachodnich), co pozostaje w związku ze znacznym zmniejszeniem odległości między badanymi wsiami. Bliskie jej strukturalnie są dwie formy oboczne fonetycznie: *prządarka*, poświadczona przez PST I raz na Śląsku i raz w Małopolsce oraz *przędarka* (raz na Mazurach).

Do nazw gwarowych należą: dwukrotnie zapisana w polskiej siatce OLA *przędziaczka*, poświadczona raz na obszarze Słowenii, i jednokrotnie – *przędaczka*, poza Polską powszechna w dialektach macedońskich.

Formę z przegłosem – *prządaczka* przytacza PST I raz z ziem północnych i raz z Podlasia. Miękkłość lub twardość spółgłoski poprzedzającej sufiks *-aczka* ma analogię w nazwach *przędzarnia* lub *przędzialnia*, oznaczających 'izbę, gdzie przędą'. kiedyś nazywaną też *prządnią* (SWil).

Pytanie o nazwę 'kobiety, która przędzie len lub wełnę' włączyłam kiedyś do kwestionariusza przeznaczonego dla młodzieży szkolnej do wpisania własnych odpowiedzi w związku z tematem: *Różnice w mowie pokoleń*. Kilko uczniów wpisało nazwę *prząśniczka*, znaną dość powszechnie z piosenki: *U prząśniczki siedzą jak anioł dziewczeczki ...* Nie kojarzyli jej sobie z częścią kołowrotka, tj. z 'deseczką, do której kołeczkiem przypina się kądziel'. Ten sam sufiks ma forma *prządniczka*, zanotowana raz na ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej i również raz w Małopolsce obok podstawowej formy *prządnicza*. Wpływem języka białoruskiego jest sporadyczna *popraducha*.

3. Synonimy współrdzenne innoślwiańskie

3.1. W grupie zachodniosłowiańskiej w materiałach OLA jest jedna nazwa czeska, powszechna – *přadlena*, wspólna gwarom i językowi literackiemu. Wystąpiła ona w dwóch punktach słowackich (*pradlena*, *prallena*) obok wyłącznie słowackich nazw *predlica* (w trzech wsiach) i *pratkinia* (w jednej). W PST zaświadczonego więcej pokrewnych synonimów czeskich: *přadlenka*, *přelka*, *přalka*.

Dialekty łużyckie w OLA są reprezentowane przez 4 punkty. W jednym nie uzyskano odpowiedzi, a w pozostałych trzech zapisano trzy różne nazwy współrdzenne: *pšednica*, *pšedźerka*, *pšelča*. Na mapie zamieszczonej w atlasie gwar łużyckich⁵ nazw spokrewnionych jest więcej, np. *předlica*, *pšedźelnica*, *pšedźeńca* i inne warianty słowotwórcze.

3.2. Podział Słowiańszczyzny południowej przebiega zgodnie z granicami republik byłej Jugosławii. Na mapie brak jest materiałów bułgarskich, ponieważ Bułgarzy wycofali się z międzynarodowej współpracy nad OLA. Nie jest to układ odosobniony. Każdy obszar językowy ma jedną nazwę powszechną lub bardzo częstą i od jednej do kilku nazw rzadkich lub sporadycznych. I tak: w Słowenii literacka i dialektalna jest nazwa *predica*. Na 21 ogólnie zbadanych punktów zapisano ją 18 razy. Towarzyszą jej dwie nazwy: *prelja* (zapisana 2 razy) i *prelka* (1 raz). Pierwsza jest typowa dla obszaru serbsko-chorwackiego, choć dzieli go z nazwą *predilja*. A prócz tego ma jeszcze 6 oboczniaków sporadycznych, spośród których aż 4 są z końcowym sufiksem *-ica*: *predica* (nawiązanie do Słowenii), *predavica*, *predačica* i *preljačica*. Dwie pozostałe to: *pračka* i *predarija*. Macedońska powszechna *predačka* ma sporadyczny synonim *pračka*.

3.3. W grupie języków wschodniosłowiańskich najbardziej zróżnicowane są obszary białoruski i ukraiński, obserwujemy tam bowiem wewnętrzne podziały terytorialne. W obrębie dialektów białoruskich występują trzy kompleksy słowotwórcze z nazwami *prjalja*, *prjacha* i *papraducha*. Jest to ponadto jedyny obszar słowiański, na którym mamy do czynienia ze zróżnicowaniem leksykalnym, tworzonym przez 3 synonimiczne derywaty od nazwy *kudzel'a*, do których należy siedmiokrotnie zapisana *kudzel'nica*, a sporadycznie *pokudzel'nica* i *skudzel'nica*. W gwarach białoruskich materiały OLA poświadczają aż 9 nazw. Grupę nazw już wymienionych uzupełnia wspomniana

⁵ *Sorbischer Sprachatlas*, t. IV, bearbeitet von H. Faßke, H. Jentsch und S. Michalk, Bautzen 1972, S. 62-63, Karte Nr. 12.

na już wyżej *prjadka*, *prjalka* i *pradzel'nica*. W gwarach poleskich poświadczono były ponadto nazwy *pradačka* i *prażnica* (PST II, s. 75).

Gwary ukraińskie reprezentowane są przez tę samą liczbę nazw, ale tylko współrzdennych. Najczęściej notowana *prjacha* łączy Ukrainę z Rosją. Druga pod względem częstości *prjadka* przedłuża swoim występowaniem zasięg centralnego obszaru polskiego, podobnie jak jej częsty odpowiednik słowacki. Trzecia, rzadsza nazwa *prjalja* tworzy kompleks z dialektami białoruskimi i serbsko-chorwackimi, w których znajduje się na pierwszym planie. Spośród nazw rzadkich i sporadycznych *prjadilja* nawiązuje do dialektów serbskich, *prjačka* – do serbskich i macedońskich, *prjaducha* i *prjadyl'ščica* do rosyjskich, *prjalka* i *prjadylnycja* do wschodniosłowiańskich. W gwarach Zakarpacia notowano też formacje *prjadkynja* i *prjadačka* (PST II).

3.4. *Prządk* to nie tylko regularna forma Npl nazwy *prządk*, ale też forma plt w znaczeniu 'zbieranie się dziewcząt w zimie na wspólne przedzienie; wieczór prządek', dziś już nie praktykowane. Słownik Doroszewskiego poprzedza tę definicję kwalifikatorem *dawne*. PST I poświadczą aż kilkanaście nazw synonimicznych. Słowotwórczo oboczne są *wyprządk* (plt) lub *wyprządk*; obie nazwy notowano sporadycznie w Małopolsce. Nazwy zróżnicowane leksykalnie w gwarach polskich nie miały znaczenia wykonawcy czynności, gdy je zapisywano w latach sześćdziesiątych, chociaż *jedna z nich*, *kądzielnica*, którą wymieniałam wyżej, znana jest w tej funkcji w dialektach białoruskich (PST II).

Do nazw gatunków włókna nawiązują: *kłakociny* (1 raz Młp), *kłakowiny* (też 1 raz w Młp), utworzone od nazwy *kłaki* 'odpadki lnu' i *pakuliny* (1 raz ChD) – od nazwy *pakuły*, zapożyczony z języka litewskiego. Wspólna praca stała się motywacją nadania *prządkom* nazw o szerszym zakresie znaczeniowym, takich jak: *oblegacja* (1 raz Podl), prawdopodobnie z języka szlachty, *tłoka* (3 – Maz Podl ZZ), *tłuka* (12 – Śl Młp Maz Podl ZZ) i *okrężne* (Młp). *Prządk* się *schodzą*, dlatego wspólne przedzienie zostało potraktowane językowo jako *schadzka* (1 Młp), *schodzą* się wieczorem, stąd nazwy *wieczorki* (7 Młp Podl Pom ZZ) albo *wieczornice* (3 Pom ZZ, idą na *wideńki* (1 Młp)), wykorzystując okazję, żeby się *widzieć*, porozmawiać, a według mężczyzn poplotkować, czyli iść na *kleciorki* (1 Wp). Na ostatni wieczór wspólnych prządek mówiono *złamańczyk*, teoretycznie bowiem można już było *złamać wrzeczono* jako niepotrzebne.

Pytanie o nazwy wspólnego przedzienia lnu było również w programie badań bezpośrednich i korespondencyjnych do *Atlasu gwar mazowieckich* w bardzo gęstej siatce punktów. Uzyskane odpowiedzi opracowała A. Kowal-

ska w formie mapy z komentarzami w artykule pt. *Mazowieckie słownictwo związane z tradycją wspólnej pracy*⁶. W legendzie mapy znalazły się aż 24 jednostki leksykalne, różniące się etymologicznie, słowotwórczo, fonetyką zleksykalizowaną lub formami gramatycznymi. Wyodrębniają się trzy grupy nazw. Pierwszą tworzy nazwa *kądział* i 7 jej form współrzędnych: *kądziała*, *kądziałka*, *kądziałka*, *kądziałnica*, *kądziałica*, *kądziałaczka* i *kądziałenie*. Uzupełnieniem tej grupy jest 5 form liczby mnogiej funkcjonujących na prawach plurale tantum: *kądziale*, *kądziałki*, *kądziałki*, *kądziałnice*, *kądziałaczki*. Druga grupa składa się z derywatów czasownika *przędź*: *przędza*, *przędzenie*, *przędka* lub *przędki*, *doprzędki*, *zaprzędki*, *oprzędki*, *przędźnica*, *przędźniczki*, *przędźnica*, *przędźzalnia*, *przędźzalnica*, *przędźzielnica*, *przędźzaczka*, *przędźziewek*. Mają one różne zasięgi geograficzne, ale też i odmienny zakres znaczeniowy nawet w odniesieniu do wspólnego *przędzenia* lnu. Mamy tu bowiem do czynienia z dwoma odmiennymi desygnatami. Wspólne *przędzenie* lnu będącego własnością gospodyni, zapraszającej sąsiadki do pomocy, zakończone *gościwą*, dziś by się powiedziało *oblewaniem* – to jedna sytuacja; *przędzenie* własnego lnu, zazwyczaj w gronie rówieśnic, w kolejnych domach, dla towarzystwa, kończące się składkowym poczęstunkiem – to druga. Do pierwszego desygnatu odnosi się też dość szeroko rozprzestrzeniona nazwa *łuka* albo *łłoka*, oznaczająca każdą pracę wykonywaną zbiorowo na zasadzie wzajemnej pomocy społecznej.

Wspólne *przędzenie* znane było i w innych krajach. W Czechach były to *přástky* albo *přástvy*, rzadziej *přástka* albo *přástva* (plt), w Słowacji *priadky*. Kobieta uczestnicząca w *przędkach* w gwarach polskich nazywa się tak samo *przędką*, w gwarach słowackich jest to także *priadka*, rzadziej *pradiarka*. Czesi mają osobną nazwę: *přástevnice*. Mężczyzna uczestniczący w *przędkach* to czeski *přástevník*, a słowacki *pradiar*, choć jest to nazwa rzadka. Na polskie *przędki* również przychodzą mężczyźni, ale tylko po to, by swoją obecnością uprzyjemnić wieczór pracującym kobietom, najczęściej pannom.

4. *Przędek* i synonimy

Przędzenie było domeną kobiet, od nazwy *przędka* powstała forma męska *przędek*, w SJPDor podana w zestawieniu *przędek skrzydlaty* ‘o jedwabniku’. Jej wariantem słowotwórczym oznaczającym ‘robotnika zatrudnionego w przędzalni’ według tego źródła jest *przędnik*. SWil dokumentuje trzy formacje r. m., mianowicie *przędek* (Npl *przędki*), *przędca* (Npl *przędce*) lub *przędca*

⁶ *Studia nad dialektem mazowieckim*, Warszawa 2001, s. 133-146.

oraz *przędziarz* (Npl *przędziarze*) z objaśnieniem: ‘ten, który przędzie’. W języku czeskim są dwie pokrewne nazwy: *přádelník* i *přádlák*, objaśnione w słowniku czesko-polskim jako ‘włókniarz’, a pierwsza nazwa również jako *przędzalnik*. Grupę nazw polskich oznaczających domowego wykonawcę omawianej czynności powiększa *prządacz*, znany z warmińskiej wsi Wipsowo w pow. olsztyńskim: *tak’i nédobjda, rixtik pšundač, to jak mašina š’uo* (PST I). Na Warmii i Mazurach mężczyźni byli znacznie żywiej zainteresowani tkactwem niż np. na Mazowszu, gdzie widok chłopa przędącego len lub tkającego płótno był zjawiskiem i dziwnym i śmiesznym. Kiedyś podczas badań terenowych skierowano mnie do pana *Prządki*. Dopiero podczas zapisywania danych o informatorze odkryłam, że *Prządka* to jego przezwisko, ponieważ ziemi ma mało, umie prząść i chce pomagać żonie, a nawet lubi tę pracę. Na Mazurach obróbka domowa lnu była szeroko rozwinięta: *kobžeta pšendua postave, a uon (xuop, tzn. ‘mąż’) kolacyjo ugotovau i pšunt klurjkry i veune na vuntek* (pow. Szczytno – SWM)⁷. *Casem s xuopa buu lepsy pšondek niż z drug’ej kobžety, tylko mu pazury varcauy* (pow. Giżycko – SWM). O ile jednak kobieta, która przędła, prawie we wszystkich badanych wsiach nazywana była *prządka*, o tyle dla mężczyzny zajmującego się nawet w równym stopniu z kobietą przędzeniem nie było w gwarach Warmii i Mazur w zasadzie żadnej związanej z tą czynnością nazwy. Zapis, który przytoczyłam wyżej, należał do wyjątków. Dziś słowo *prządka* nie tylko we wtórnym, ale i w podstawowym znaczeniu słyszy się coraz rzadziej. Wiek XXI rozpoczął dla kobiet wiejskich nową erę. Babcie mogą już opowiadać wnukom bajki zaczynające się od słów: *Było to w czasach, kiedy kobiety przędły jeszcze len i z uzyskanych nici wyrabiały płótno.*

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

Maz – Mazowsze

Młp – Małopolska

plł – plurale tantum

Podl – Podlasie

Pom – Pomorze

Wp – Wielkopolska

ZZ – Ziemie Zachodnie

⁷ B. M o c a r s k a - F a l i Ń s k a, *Słownictwo Warmii i Mazur. Uprawa i obróbka lnu*, w: *Studia warmińsko-mazurskie*, red. W. Doroszewski, Wrocław 1959, s. 110.

THE *SPINNER* AND SYNONYMS
IN SLAVONIC DIALECTS AND LANGUAGES

S u m m a r y

The paper depicts the names of women who deal with spinning linen against the broad comparative background. This is shown on the map included in the fifth volume of the *General Slavonic Linguistic Atlas*. The name *spinner* both in Polish and in all its dialects occurs among numerous tautonyms or synonyms present in Polish or other Slavonic languages, above all in those with the same root and also with various etymologies. The differentiation of the semantic range of names was connected mainly with the place of work (in a factory, in one's home, or in another home in the country), and with qualifications ("a woman who is a professional spinner", "each woman who spins linen for her own use" and "a woman who spins better than others").

Translated by Jan Kłos

Słowa kluczowe: gwara, terminologia, dialektologia, przędzalnictwo.

Key words: dialect, terminology, dialectology, spinning.

